

СИМЕОН СУЛТАНОВ

ХУДОЖЕСТВЕННОТО СВОЕОБРАЗИЕ НА ЕДИН САТИРИК

Находчив френски художник е нарисувал портрета на Рабле в интересна композиция: зад великия сатирик стоят Омир и Сократ — единият олицетворение на поезията, а другият — на мъдростта. Пред разтвореното гениално произведение на Рабле „Гаргантюа и Пантагрюел“ се вижда „тъпна“ от писатели, които повече или по-малко са изпитвали върху себе си влиянието на неговия ироничен смях. Между тъпната творци са нарисувани такива гениални майстори на перото като Молиер, Свифт, Лесаж, Волтер, Балзак, в чиито сатирични творби, според художника, живее неувяхващата традиция на веселия френски монах. Каквито и размери да има влиянието на Рабле върху творчеството на тези писатели, все пак тяхната сатира е толкова своеобразна, толкова „тяхна“, че ние я наричаме „сатирата на Молиер“, „сатирата на Свифт“, „сатирата на Балзак“, с което изразяваме нейната особеност.

Всеки даровит автор, който размахва в ръката си ювеналов бич, без да е непременно в редицата на тези велики творци, за които стага по-горе рече, има свой характерен сарказъм или, тъй да се каже, колкото сатирици съществуват в литературата, толкова и вида злъчен смях има.

В нашата литература Георги Порфирий Стаматов е един от малцината оригинални разказвачи, със свой художествен стил, на когото е отредено видно място в бедния пантеон на българската сатирична проза. Творчеството на Стаматов ни отвежда назад, в столицата на третото българско царство, в началото на нашия век, с първите трамваи, с файтоните и газените лампи по тротоарите, с баловите във военния клуб и гуляите в семейните бирарии, с дългите рокли на жените и сламените гарсонетки на мъжете, с модните шлагери „Сбогом прощавай, невесто мила“ или „Реших да се ожения докле съм още млад“ и, разбира се, с неизменните мустакати стражари, които стоят важно пред къщите на големците със съзнанието, че пазят едва ли не съкровища. Това са години на политическа разюзданост, духовни ламтежи и в същото време на нравствено падение. По калните улици на столичния град се движат хора с още по-кални души, които оскверниха и опорочиха „девствената“ народна свобода. Старият наивник Дядо Йоцо, който поздрави свободна България, отдавна умря, но заедно с него бяха потъпкани и възделените идеали на героите от националноосвободителната борба.

Представете си, че в тази тъжна байганювска епоха попадне един аристократичен дух, един горд злъчен характер, един руски възпитаник,

който говори български език с два доловим чужд акцент, един романтичен поклонник на поезията, музиката и дамите, за когото честта е най-голямата светиня в живота, а честността — въпрос на дълг и достойнство. Представете си още, че този млад човек, роден в семейството на пиден руски сановник, отначало носи с флицърска пелерина, която се развива по калдаръмените улици на малките провинциални градчета, но по-късно захвърля пелерината, зарязва военната служба и навлича тгтата на жреца в храма на Темида. Неговата душа избухва в неукротим благороден гняв от цялата парвенющина, която го обкръжава и никак не е чудно, че в края на живота си, по собственото си признание, остава чужденец в страната, където повече от половин век живее и твори. В часове на мрачна неудовлетвореност той пише слова, пълни с горчива мъка:

„България не ми е родина — отечество.“

„По кръв може би да съм българин, не по ум — най-малко по душа.“

„Не ми се живее тук — но тук искам да умира даже руган.“

Не бива да се учудваме на тези мисли, защото Стаматов е един недоволен от обществото, сред което му е съдено да живее, и му отмъщава жестоко със своето остроумно перо. Обстоятелството, че гледа живота през очите на „чужденец“, донякъде лишава неговото творчество от национален колорит, но в същото време държи вниманието му изострено, предпазва го от опасността да привикне с порядките на действителността. Пошлостта и покварата правят Стаматов вечно ядосан, вечно настръхнал, готов всеки момент да избухне в неудържим гняв. Рано, много рано младостта е отлитнала от него и вместо нея на лицето му е легнала преждевременно сянката на саможивеца. Някога на младини Стаматов е бил буен, жизнелюбив млад човек, на когото не са били чужди шумните компании, гуляите, пикниците, жените и със сантименталността на „руски прапорщик“ се е влюбвал, както пише К. Константинов, „главномомно“ с всички „романтични жестове на закъснялото рицарство“. Но по-сетне... По-сетне рано се уморил от живота и от всички негови съблазни му е останала една: да пие до забрава. Огорчен и озлобен от действителността, той прекарва последните си години съвсем саможиво, без близки хора, с вечната скука на самотника в мръсна бекарска квартира, наглеждан единствено от неколцина почитатели на неговия талант.

Почти всички, които пишат спомени за Стаматов, изтъкват, че е обичал „да се черпи без мярка“ из кръчмите, обикновено сам, да наблюдава от страни живота и от време на време, ако все пак на масата му е имало събеседници, да подхвърля злъчни, хапливи остроти. Ето — това е вече другият Стаматов — умореният Стаматов, който е видял и разбрал много неща в своя не особено дълъг и не особено кратък живот. В малките му черни очи ту са проблясвали пламъчетата на гнева, ту е тлсела умората на саможивеца, а устните му, присвити и дъхащи на алкохол, са били готови всеки момент да се разтворят в горчива гримаса и да произнесат думи, пълни с отрова. В тези сприхави, троснати реплики, едновременно остроумни и груби, живее целият писател: те са неговите безапелационни присъди над живота и в същото време най-добрата атестация за злъчния талант на сатирика.

Като писател Стаматов проявява забележителна способност да вижда само грозното, пошлото в живота и то твърде преувеличено. Той се

интересува преди всичко от нравственото падение, от моралното израждане и затова като белетрист е е д н о с т р а н ч и в, с страничен диапазон на виждане. В неговите разкази цари мрак и потискаща безнадеждност. Между десетте жени, които е срещнал през деня, вечерта, когато седне да пише, писателят ще насочи вниманието си единствено към лекомислената дама, жадуваща за плътски преживявания. Между десетте мъже, които е видял, след време той ще използва за прототип единствено декласирания интелегент, който е продал честта си, за да спечели слава и пари. Дори ако погледне слънцето, Стаматов би видял не толкова неговия ослепителен блясък, колкото тъмните петна, които има по него. Не случайно луната, която винаги е била обект на поетически образи, сравнения, олицетворения от страна на всички писатели през всички времена и за която Мопасан е отделил в своя тъжен философски дневник „По водата“ няколко забележителни страници, пълни с поезия и мъдрост, нашият автор нарича „стара сводница“.

Стаматов е от ония скептични и недоверчиви личности, които често изпадат в подозрителност.

Такъв е човекът.

Такъв е и писателят.

Със своето предпочитание към негативното в живота той е пълна противоположност на Йовков, чийто основен девиз е човеколюбието. Йовков търси човека навсякъде: там, где то го има, и там, где то няма, и затова също има ограничен обег на виждане. Писателят променя края на своята пиеса „Милионерът“ и от гледна точка на оригиналността в известен смисъл „разваля“ трето действие само и само да „спаси морала“, да „утеши родителите“, да не остави у нас впечатление, че главният герой е мошеник, „вагабонти“. Същото се случва и с „Боряна“, най-хубавата пиеса на писателя, в която Йовков е променил развързката, като е „смекчил“ коравото сърце на Златил и го е накарал да отвърже злополучната кесия и да раздаде парите на синовете си. Подобни поправки са в дълбока вътрешна връзка с хуманистичните възгледи на автора, който иска навсякъде да възтържествува доброто, истината, човечността и затова е склонен да идеализира героите си и да ги прави по-добри, отколкото са в действителност.

Но Стаматов се отличава от Йовков и по нещо друго. . . В българската литература, в която има толкова много селяни и селски писатели, той е един от малкото на брой граждани, който живее истински с проблемите и тревогите на буржоазната столица. Дълги години главна тема в нашата проза, пък и не само в прозата, беше животът на селския човек с неговите малки радости и големи неволи. Старото провинциално „градче“ се миъркаше тук-там в творчеството на писатели като Вазов, Страшимиров, Добри Немиров, по-сетне в това на Константин Константинов, Чудомир, Емилиан Станев и то твърде откъслечно, забулено в сладката романтика на годините. Животът на „големия“ столичен град, който е навявал на чужденеца тъжни мисли със своя провинциален изглед, можем да открием в някои от разказите на Вазов, във фейлетоните на Алеко, в психологическите драми на Яворов, по-сетне в „модерните“ новели на Георги Райчев и злъчните комедии на Ст. Л. Костов. . .

Роден и израсъл сред каменните квадрати на града, Стаматов мисли и чувства като градски човек, за когото простора на полето и прелестта на балкана са непознати. Пред неговия мрачен навъсен поглед се откроява не гледката на родната природа, а пейзажът на столичния град с вечните

балкони и опушени калкани на зданията. В едно „литературно писмо“, печатано през 1923 г., Стаматов разказва за мислите, които са го възбуждали, когато веднъж случаят го отвел на курорт в „малко скромно село“. Навикнал на тесни канцеларии и грозни мансарди, на спарени изазари и задушни кафенета, той изведнъж се омайва от „необятните хоризонти“ от тишината и самотността на селския пейзаж и в същото време се чувства неловко, като човек, попаднал на чуждо място. „Струва ми се — пише той, — че се озовах на земята скоро след сътворението на света. Всичко лъха на Вехтия завет, библията. Адам с магарето отива в полето, разправя се нещо с поляка. Ева бере сливи, ябълки, но не да лъже Адама, а вас, софиянци, които ги ядете по двајсет лева кило. В горичката хор от птички — цял ден ми пеят стари познати мелодии, потпури от нашите капелници“. Постепенно блаженството се изпарява и душата му се надига мъчителното желание час по-скоро да избяга от „идилията“ на селото и да се върне отново в „шумния пращен град“. Това негово желание се изразява в края на писмото в един характерен троснат Стаматовски вик: „По дяволите реколти, гроздобери, природни селски идилии! Там! — в пращия тесен град на нашата Голгота... моята родина, богатство, слава и — гроб!“

Има нещо странно в това желание на писателя да се самоизмъчва да се връща „там“, където сред хиляди души няма „нико една родина“, „там“, където се чувства притеснен от покварата, „там“, където цял живот личността живее в конфликт с действителността.

И все пак, колкото и парадоксално да е, столицата, която писателя нарича „развенчана любовница“, „разгалена хубавица“, „капризна лекаверна жена“, е неговата естествена среда, без която не може да живее и в същото време тя е негово мъчилище.

2

Със силата на своя „жесток талант“ Стаматов прониква в човешката душа и като детектив надзърта в „потайните кътчета“, в „задния двор“ на живота. Пред нашия взор се разкрива една тъмна, убога действителност — светът на злото. Лицата на хората, които срещаме в разказите, са окаляни и очернени твърде много. За да скрият своя позор, героите са принудени да се движат в обществото с маската на благоприличие. Хората с маски — така бихме могли да наречем по-голямата част от аморалните личности, които разобличава писателят. Животът в капиталистически свят е маскарад и всеки крие истинското си лице. Като четем тези разкази ни обхваща едно смесено чувство на тъга, мъка и яд... Няма ги възторжените патетични „херои“ на Вазов, няма ги наивните бърбиви хорици на Влайков, няма ги виталистичните характери на Елин Пелин, няма ги светлите възвишени човеци на Йовков. Ние виждаме един двуличен свят, в който героите, според афористичната мисъл на Стаматов, „едни вършат, друго говорят, трето мислят (и забележете!) четвърто излизат“. Душевноста на тези хора е престъпна, затова и двулична. Налага се да подчертаем: те не са елементарни примитивни селски души — с „две измерения“, — които срещаме на всяка крачка в нашата литература, а сложни покварени характери на интелигенти и полуинтелигенти, които понякога се раздират от дълбоки вътрешни противоречия.

Според Тургенев противоречията между автор и герой, между герой и герой са интересни, но по-любопитни са конфликтите, които из

бухват дълбоко в душата на един и същи човек. В такива случаи личността е разпъната на кръст: в нея живеят двама души, които оживено спорят помежду си. В някои разкази, за съжаление не много на брой, Стаматов е показал подобна душевна борба: гениалният певец Паладини воюва срещу ненаситния за живот бохема Паладини, талантливият млад поет Вирянов се бори срещу безправствения карьерист Вирянов. . . И за да бъде верен на своя мрачен възглед за живота, накрая Стаматов разрешава стълкновенията едностранчиво: злите сили тържествуват над добрите. Най-характерният конфликт обаче в творчеството на писателя, този, който най-често срещаме, е безспорно конфликтът между а в т о р и г е р о й.

Хората, които рисува Стаматов, носят в душата си — скрита от чуждите очи — една тъмна тайна.

Тази мисъл Стаматов прави главна тема, основна идея в разказа „За едно кътче на човешката душа“ (1903), в който се опитва да постави, макар и твърде абстрактно, някои интересни психологически проблеми, свързани с двуличието. Главни герои в това произведение са мъжът и жената — т я и т о й — вечните герои на любовните романи. Целият сюжет се върти около едно заключено чекмедже. Съпругът крие в него не скъпоценности, не пари, а своя дневник, пълен с цинични откровения за живота, жената и брака. Но за зла участ, един ден той отсъства от къщи, жена му отключва чекмеджето, открива дневника и подклаждана от своето евтино любопитство, прочита от кора до кора откровенията. После? После естествено: . . . скандали, обиди, диалози, развод. Мъжът се чувства ограбен, жената — оскърбена и измамена. Някой е влязъл с „взлом“ в душата на съпруга и е откраднал оттам всичките му тайни, за да ги покаже на света, за да го обезличи като личност. Основната мисъл на разказа е обобщена от писателя така: „всеки човек си има едно кътче в душата, гдето никого не пуща, гдето даже сам изглежда недоволен, защото само в туй кътче той изглежда такъв, какъвто е“, другаде „той не е той“.

С превзетост и претенциозност писателят прониква в тези „потайни кътчета“, отключва „заключени чекмеджета“, открива неоткрити тайни. Той не се свени да съблича одеждите на своите герои и да ни ги показва в тяхната голота. Героите застават пред нас голи и много пъти ни смушават със своя цинизъм. Вижте госпожа Нарзанова и господин Нарзанов, които тази вечер са облечени в официални черни костюми. Преди малко те са имали гости и сега, уморени и озлобени един към друг, след обичайната ритуална целувка, която отдавна се е изпризнила от съдържание, се прибират в своите спални. Най-после — сами. В тези вечерни часове те имат възможност всеки да бъде сам със собствените си мисли. Писателят подхвърля двусмислено и хапливо: „щом хлопнаха вратите на отделните стаи“, героите „хвърлиха костюмите“ и „снеха маските“.

Как ли изглеждат тези хора без маски?

Нека превъзмогнем неудобството и влезнем в спалнята на госпожа Нарзанова, където възлегната на канапето полугола, съпругата. . . мечтае. Интересно за какво мечтае тази сладна, знойна жена? Може би за своя мъж? Не, в спалнята си тя никога не е мислила за своя съпруг, защото бракът не ѝ е донесъл нищо в живота, „ни мъж, ни деца, ни покой“. Мислите на тази гореща жена излитат от стаята и я отнасят в ателието на младия художник, където тя отново преживява блажените

минути, прекарани в неговите здрави и силни ръце. Но ето че мисълта ѝ отскача на нещо неприятно и тя потреперва от досада и лошо предчувствие. Обхваща я „позната тревога“. . . От известно време в нейната плът се беше зародил отново грехът на незаконната любов и тези дни тя трябваше да го премахне с помощта на медицината.

Да оставим сега госпожа Нарзанова с нейните греховни мисли и да надзърнем в другата спалня. Тук нощната лампа също свети. Облечен в лека домашна дреха, седнал пред писалището с цигара в ръка, господин Нарзанов се ровичка в биографията си и прелиства страниците на преживяното. Една след друга пред очите му изкачат тъмни сделки, кални афери, които много пъти са го изправяли пред угрозата да се опозори в обществото. Но той е ловък и хитър крадец, който знае умело да борави с параграфите на законите. Неведнъж със силата на своите пари е успявал да се измъкне от лапите на правосъдието, макар че винаги се е страхувал от сянката на следователя. Но този път. . . неговото име е замесено в голяма шумна афера, която смущава дори професионалният оптимизъм на неговия адвокат. Дали ще успее да се измъкне и сега? Кой знае. . . Изведнъж Нарзанов се почувствува изморен и сломен от живота, от неговите вечни комбинации и плахо прошепва: „Боже! Да мине и тази чаша!“ Стрелките на часовника показват 5, лампата в стаята угасва, героят потъва в мрак.

Тези хора не обичат светлината. Зад благочестивата маска се тай покварата и притворството на една измърсена съвест. Главният герой в разказа „За едно кътче на човешката душа“ пише в своя дневник, че няма на „земното кълбо“ човек „с ум и корем“, който да притежава „богатство и високо положение“, без да е заразен от бацила на подлостта. И това е вярно. Повечето от героите на Стаматов, с много малко изключения, са заразени от микроба на покварата и като болни от сифилис грижливо крият от обществото своята срамна болест. Хората на автора живеят два живота, един лицемерен за обществото и друг искрен за себе си. Те приличат на пропаднали актьори, които се мъчат да играят правоучителни роли. Алфата и омегата на тяхното съществуване е красивата маска. Подлецът иска да бъде честен, лъжецът — искрен, мошеникът — безукорен, проститутката — девственица. Маската говори едно — човекът под маската мисли друго. И все пак блясъкът на благородния метал никога не може да бъде заменен с простия фалшификат.

Произведенията на Стаматов са изградени на един основен принцип, който можем да наречем: *демаскиране*. Отначало разказът започва сериозно, продължава в сатиричен план и завършва според случая трагично или комично. В прекрасния разказ „Паладини“ има една афористична фраза, в която се крие същината на стамаговското сатирично жило: „Царят хвърли мантията, остана по домашна дреха“. С настървение и страст писателят съблича „мантиите“ на своите герои и показва тяхната уродливост.

Като говорим за героите, налага се да кажем няколко думи специално за женските образи на Стаматов, които имат сходна душевност и приличат на галерия дамски портрети с еднакви профили. Ако в руската литература говорят за Некрасови, Тургенев и Чехови жени, то в българската литература, като спазим, разбира се, необходимите мащаби, можем да говорим за Влайкови, Йовкови и Стаматови жени. По какво се различават тези три типа женски образи? Преди всичко по своето отношение към

обществото, семейството и любовта, по своя характер и темперамент. Има някаква вътрешна хубост в героините на Влайков, които ревниво пазят честта на домашното огнище, неопетненото име на българската майка и вековните традиции на народа с една вродена свенливост и очарователна жертвоготовност. Тихи и нежни, тези жени са символ на скромност и трудолюбие — две качества, които винаги са красили името на българската майка, съпруга и девойка. Други са жените на Йовков. Красиви, лъчезарни същества, те носят със себе си радостта и светлината на живота. Когато се явят в разказа или на сцената, заедно с тях се появява и някаква ведро емоционална атмосфера, която завладява и възвишава душите. Нима идването на Боряна в дома на Златил не променя живота в това несговорно семейство? Нима античната хубост на Албена, подобно на древната Фрина, не изтръгва милост от сърцата на селяните? Нима очарованието на Сарандовица не привлича като магнит в хана самотните селски души? Присъствието на хубавата, очарователна жена създава празнична атмосфера и всеки иска да бъде герой пред нея, дори два пъти герой.

Нека хвърлим поглед върху Стаматовите героини. . . О, те са алчни, ненаситни за живот същества, които буржоазният свят е похабил, разглезил и осеквернил. Понякога те се раждат в охолство, друг път в беднота, но независимо от къде идват, твърде скоро тръгват по калния път на лекомислената салонна дама. Още в гимназията те приличат на „гладни зверчета“, затворени в „менажерия“, в които след време разцъфва покварата и кокетството на съвременната Ева. Истинската дълбока страстна любов е умряла заедно с първото грехопадение, заедно с първото безразсъдство. И все пак те имат някаква магическа сила, с която държат мъжете в своите парфюмирани сладострастни ръчици. Това е силата на лукавството, силата на притворството. Те хвърлят конфети в очите на глупавите Адамовци и замайват главите им със своята знойна плът. Затънали в блатото на буржоазната действителност, тези сексуални жени се мъчат да заличат някои „невинни“ странички от своята биография, някои „пикантни“ истории, някои „забавни“ или „тъжни“ случки. Напусти са обаче техните усилия, тъй като острият проникателен поглед на писателя прониква навсякъде като рентгенови лъчи и разгримирва лицата.

И тъй: Стаматовите герои — покварени, брутални двулични — са пълна противоположност на Йовковите хора — човечни, мълчаливи, замечтани — и представляват два антипода.

3

Колкото и странно да е, в този покварен свят, в този съвременен Содом има една нравствена личност, която ни пленява със своя духовен аристократизъм. Възвишена и човечна, тази личност носи в себе си нещо от благородството на големите руски писатели от края на миналия век. Двойно по-възвишена и двойно по-човечна изглежда тя сред това обкръжение на духовни дегенерати и бивши хора и прилича на един случайно попаднал великан между лилипути. Мисля, че не е необходимо да казвам за кого говоря. Всъщност, за кого може да се говори с възторг в тези разкази, ако не за автора? Неговата горда осанка се вижда навсякъде. Писателят присъствува в своите произведения като съдия и на всяка крачка прави саркастични бележки и преценки, пълни с гор-

чивина и житейска мъдрост. И тези злъчни преценки са може би най-хубавото в неговите разкази, най-безспорното в неговия талант. Стаматов не е поклонник на спокойното епично изобразяване, на плавното чеховско повествование, на обективното съдържано рисуване. Той ни внушава идеята на своето произведение не толкова чрез развитието на сюжета и действието на героите, колкото чрез пряката изява на чувствата и дръзката сатирична авторова мисъл. Стаматов непрекъснато подчертава дебело своето отношение към събитията и постъпките на героите. Този тип творци са твърде субективни, дори пристрастни, и затова личното отношение много пъти преминава в ядовит, лют сарказъм.

Известно е, че хуморът осмива малките слабости на добрите хора и в основата си има съчувствено отношение към тях, а сатирата се диктува от негодуванието на душата и отрича язвително същността на явленията или, както пише съветският теоретик на литературата Тимофеев, „хуморът е отрицание на частното, второстепенното, а сатирата — отрицание на общото, основното“. В сатирата обаче трябва да има непременно смях, макар и ироничен, нервен смях, защото в противен случай произведенията се превръщат в обикновена изобличителна творба. Да се каже обаче само това за сатирата на даден писател е още нищо или почти нищо, тъй като всеки автор има своя сатира така, както всеки лирик — своя лиричност, всеки белетрист — свои художествени образи.

В нашата проза има двама добри сатирици Г. П. Стаматов и Светослав Минков, които си приличат, тъй като и двамата са писатели на града, но в същото време твърде много се различават един от друг преди всичко с особеностите на своите таланти.

Сатирата на Светослав Минков е съдържана и изящна, пълна с искряща духовност, която се развихря от крилатата фантазия на автора на интересни гротестни образи. Културен и елегантен, този модерен памфлетист, единствен в нашата проза, гледа често пъти извън границите на България и в куриозите на буржоазния свят търси своето вдъхновение. И макар да твърди, че животът трябва да се разглежда в литературата „по медицински“, сиреч „без срам и стеснение“, все пак неговата сатира е чужда на драстичната бруталност, на дръзката груба категоричност. Произведенията на писателя приличат на букет бодливи цветя, покрити с лек парфюмен воал. И тук е жестоката измама: доближиш се до елегантния воал и изведнъж се убождаш. Той говори за най-отрицателните неща с една вродена деликатност и от това на пръв поглед несъответствие се получава двойно по-убийствена сатира, двойно по-язвителен смях. С помощта на своята гротестна фантазия Светослав Минков иронизира недъзите на буржоазното общество и изразява по своеобразен „скрит“ начин идеята на произведението. Така в разказа „Водородният господин и кислородното момиче“ той е имал „щастлива идея“ да осмее сензациите на някои буржоазни учени, които от куриозите на живота се опитват да създават научни теории. Към научната нелепост на един „виден“ американски учен, който „открил“, че човешкото тяло се състои от 16 химически елемента, които от своя страна образуват 22 химически типа и определят характера на човека, към тази нелепост писателят изразява своето отношение по един „деликатен“ начин. Вместо да се изсмее дръзко, грубо в очите на американския професор, както биха постъпили мнозина, авторът избира друг път за изява на своите мисли: пътят на скритата ирония. След като излага теоретичните „съждения“ на своя герой, авторът възкликва: „Великолепно!“

„Напълно сме съгласни с тази теория!“ „Ние поздравяваме бележития мъж на науката!“ и дори започва да ни убеждава в „щастливото хрумване“ на задокеанския учен. Естествено, читателят се усмихва на тези грациозни реверанси, защото в това мнимо съгласие съзира дълбокото несъгласие на автора, неговата подигравателна усмивка. Като всички добри хумористи и сатирици Светослав Минков говори за най-комичните неща сериозно, без да гримасничи, без да се кълчи. Характерна негова особеност е това, че сатиричните му стрели са винаги скрити зад станиолна фраза — стегната и грациозна — която е част от модерната, дори може да кажем „ултрамодерна“ форма на произведението. В разказите на писателя няма кръсъци, няма нервни викове, в тях има само ироничен гротестен смях, смях на една изискана благородна личност, която има съзнание на европеец и затова чувствава своето културно и нравствено превъзходство. Писателят е сигурен в смъртоносната сила на своята скрита ирония и не изпада в нервни кризи, не надава отчаяни песимистични викове, а спокойно се „забавлява“ с жертвите. Сатирата на Светослав Минков има много нюанси и все пак основният неин тон, който определя характера ѝ, е иронията, подигравката. В градината на българската литература той е едно декоративно цвете, което прави впечатление със своите малко страни, малко причудливи, малко чуждоземни краски.

Друга, съвсем друга е сатирата на Стаматов!

Дръзка, афористична, груба, тя плющи като оглушителна плесница върху лицата на виновниците, без да се съобразява с изискванията на салонната деликатност. Писателят непрекъснато взема позата на обвинител и рязко демонстрира своето отношение към героите, с които обикновено е скаран и открито враждува. В тази борба Стаматов не си служи с уговорки и оттенъци, с подтекст и загатвания, с онази скрита весела ирония, която можем да открием в творчеството на Светослав Минков. Той обича бързите, неочакваните, енергични сражения, сраженията, които се печелят със смелостта на характера и смъртоносните стрели на афоризмите. Неговият отривист, енергичен език прилича на звън от шпаги: трак-трак-трак и неприятелят е повален смъртоносно, маската е снета, двуличieto е разобличено. Като писател той е нападателен и предпочита атаките „напред на нож“ пред умната, устойчива, изчаквателна стратегия.

Бърз и енергичен, в същото време Стаматов е много с пр и х а в и р а з д р а з н и т е л е н и затова не е весел писател. Премного сериозен и мрачен, с изострени нерви, той избухва от най-дребните несправедливости в живота и с цялото си същество се отдава на своята любима страст да р у г а е. Трябва да му се признае това качество: като никой друг в българската литература той умее да ругае добре. Раздразнен, настръхнал от негодувание, той размахва бастуна си под носа на виновниците и се нахвърля отгоре им с ругатни и грубости. Спомнете си оня момент, когато Нина, хубавата прелестна малка Нина, остава на улицата без дом, без средства, без близки, в големия град, безпомощна и слаба, в ръцете на жестока съдба. Зад нея се затварят завинаги вратите на голямото кафене-сладкарница, където тя довчера с труд и чест е припечелвала хляба си. Сега накъде? Какво да прави сама? Големият столичен град ѝ предлага един изход: пътят на леката жена, пътят на... проститутката. И ето в този момент, както често става в живота, изневиделица се появява един „доброжелател“, спекулант и мошеник, един „благодетел“, който предлага на нещастното момиче пари, за да оскверни

завинаги нейната моминска чест. Това е кулминационната точка в развитието на разказа, ала това е и връхна точка в търпението на автора. Неговата гражданска съвест не може да се въздържа повече! Той негодува, спира за миг разказа и накипялата му ненавист се излива в шумна плесница върху лицето на героя. Авторът сравнява този подвиг с „противно угоено“ животно, застанало до „деликатеси“, но изведнъж тази ругатия му се вижда малка и той нанася нова по-яръстна плесница, като нарича героя „хищен звяр“ до „изнемогваща жертва“. Чак сега, след като е дал воля на своя сприхав злъчен характер, той преминава по-нататък към действието на разказа с една подчертана възбуденост и нервност.

Стаматов обожаваше истината и презира лъжата. На всяка крачка той разобличава героите и се стреми с някаква болезнена страст да реабилитира истината и да обругае нечестността. Когато Лида Друганова от едноименния разказ възкликва фалшиво: „Аз тъй обичам природата“ писателят се ядосва и, без да проявява ненужно кавалерство, в следващата страница разобличава в лъжа своята героиня. „Лида, казва той, лъжеше, че обича природата. Тя нищо не ѝ говореше... Небесните простори, безкрайните хоризонти не галеха окото ѝ. Лида дишаше свободно само в усамотени локали...“

Както видяхме, писателят не само не крие своето отношение към героите, но — което е важно — го изразява припряно, направо, още в самото начало на разказа или на местопрестъплението с една стаматовска сприхавост. Образите на автора са груби, дръзки, на места натуралистични:

„По-лека от змия, тя се плъзна пред вратата.“

„Ненаситното животно, непризнаващо девственост, срам, приличие — цинично се разголваше.“

„Какво е сега? Пътуваща, подвижна красива кукла за развлечение на публиката.“

„Нервна, възбудена, с блестящи очи на стар пианица до бъчва ракия — тя обгръщаше младия човек.“

„...задоволеното животно млъкна...“

„Госпожата я гледаше като змия преди да се хвърли.“

„Като остървена тигрица Лида скочи и се хвърли към него.“

„почувствува се животно нахранено с нечистотии.“

Това са груби слова, които писателят хвърля като камъни върху лицата на своите герои. Никой не е разкрил по-добре от Симеон Радев „вулгарната мощ“ на Стаматовите образи, които „шокират българския книжовен вкус“, тъй като езикът на нашата литература бил „още християнски и девствен“. Грубата, „надъхана със злост“ мисъл на Стаматов се изразява със сурови фрази, които „миришат на дим, коняк и тютюн“ и носят специфичния стаматовски колорит на неговата „жива, блестяща, парадоксална, разхайтена, дръзко-песимистична“ реч. Като четем тези разкази, в нашето въображение изпъква писателят — „беседущ, неизменно с чаша в ръка, възбуден, със своите живи и трескави очи, със своето сухо и нервно лице, със синкавите си люти устни“.

Иде грешим обаче, ако помислим, че това е единственият начин на разобличаване в разказите. Неведнъж авторът играе ролята на сублиматор и подсказва другиму своите злъчни мисли. С някакво вътрешно доволство той „сбива“ героите и като ги оставя да се хокат помежду си, с наслаждение слуша репликите, които си разменят. Един вика яръстно

„Подлец!“, друг негодува: „Махни се, мръсна гад“, трети беснее: „Змия, тържествуващ“, четвърти крещи до преграждане: „Крадец! Фалшификатор“ и т. н. Няма да изреждам всички ругатни на героите, пък и не е необходимо, тъй като и тези, които съм цитирал, красноречиво изтъкват остротата на повествованието. Бедата е там, че Стаматов не е добър суфлор, произнася репликите високо и ние ги чуваме още преди да ги е повторил героят.

Интересни от психологическа гледна точка са и саморазобличенията на някои от героите, техните трогателни саркастични изповеди („Лидя Друганова“) или цинични монолози („Два таланта“), които естествено, писателят също суфлира. Най-аморален и може би най-брутален е монологът на Линовски, монолог на един антисоциален тип, за когото смисълът на съществуването са парите. Вместо да го разобличава непосредствено, писателят го кара под парите на алкохола да развърже езика си и с а м да разказва с цинично безсрамие своите тъмни дела. Всички епитети, с които героят се нарича, — „вагабонтин“, „магаре“, „свиня“, „бубулечка“, „въшка“ — са безспорно епитети на автора, които той неумело му подсказва. Колкото повече Линовски се самооплюва, колкото повече разголва своята кална душа, толкова повече Стаматов се увлича, неговата честна натура избухва като взрив и мислите му се изливат в една каскада от афористични ругатни. Цялата работа сега е в това, че тези драстични фрази не се произнасят направо от автора, а уж посредством героя чрез един саморазобличителен монолог. Казвам „уж“, защото ядосан Стаматов суфлира репликите на висок глас и остава у нас досадното впечатление, че са натрапени насилва в устата на героя.

Независимо от това как авторът разобличава своите хора — дали направо със злъчни, гръмотевични слова или взема ролята на суфлор и подсказва на други своите мисли — все едно! — неговите присъди са винаги резки и категорични. Фразите му са остри като бръснач и съкрушителни със своята афористична сила. И как може иначе? Как може човек с темперамента и съвестта на Стаматов да стои спокоен и безразличен, когато пред него безчинствуват и мародерствуват хора като Нарзанов и Линовски?

Не, той не може да бъде равнодушен, защото това би значило да се откаже от своето „аз“, да изневери на себе си.

С необикновена припряност, много пъти, Стаматов демонстрира прибързано отношението си към героите, преди още да е нарисувал образите, преди да е разказал събитията. От нетърпение да хвърли в лицето на героя своята тежка присъда, той не може спокойно да проследи постъпките и да разкаже съдържано случилото се събитие. Затова Стаматов, по сполучливия израз на Владимир Василев, е писател на „белетристичната епиграма“. В неговите разкази има повече произнасяне на присъди и по-малко спокойно аналитично разглеждане на провиненията. Щом влезе подсъдимият в съдебната зала, той вече има свое отношение към него и по-нататък се интересува само от едно: да докаже безупречността на своето право, а понякога не се интересува и от доказателствен материал. Ние съдим за героите не толкова от техните действия, колкото от оценките на писателя, които щедро ни се поднасят. В това отношение Стаматов прилича на онези нетърпеливи автори, които щом въведат героя, бързат с един епитет или с едно сравнение да изразят своето мнение за него преди да са обрисували образа. Макар да вършат това припряно и прибързано, истинските художници обаче по-нататък в

развитието на действието, винаги убедително мотивират своята „първа оценка“. Например в една от популярните пиеси на Бен Джонсън, която години наред не слиза от театралните сцени, всички герои имат алеторични имена, подсказващи авторската характеристика: Волпоне — щерче на италиански лисица, Мока — муха; Корвино — гарванче, Волторе — ястреб, Корбачо — зъл гарван. Тази предварителна оценка по-сетне писателят развива, като създава накрая в последното действие завършени карикатурни образи. Точно тук е слабостта на Стаматов като писател и сатирик. Него го интересува повече изобличението и по-малко извайването на образа — повече сатиричната оценка и по-малко създаването на индивидуалния характер. Само така можем да си обясним защо в творчеството му няма ярки, незабравими образи. Или има само един — писателят. Неговите сприхави, жигосващи фрази, неговите възмущения и ругатни предхождат сюжетните ситуации и изместват образите на втори, трети план в нашето съзнание. Струва ми се, че ако искаме да бъдем прецизни, когато говорим за творчеството на Стаматов, не бива да си служим много с термини като „изобразява“ или „рисува“, защото в разказите писателят повече показва своето отношение към живота, отколкото като белетрист пресъздава действителността.

Като говорим за сатирата на Стаматов, трябва да знаем, че тя не е една и съща в различните етапи от неговото творчество или по-скоро тя е една и съща, но с различни степени в разобличителната сила. Отначало тя е по-въздържана и по-иронична, докато по-късно става по-язвителна и по-песимистична. И това е лесно обяснимо, като имаме предвид героите на писателя и неговото отношение към тях. В първите разкази се срещат хора като Мъничков и Ягоридов, към които авторът има съчувствено отношение, докато в по-късните пресбладават хора като Нарзанов и Вирянов, които не може да не презира. Ако приемем по начало, че Стаматов е един нервен ядосан писател, то с годините тази нервност се увеличава и той става по-мрачен и по-сприхав.

4

Изглежда, че когато Стаматов се родил, съдбата му е определила участва на съдник. По едно странно съвпадение на обстоятелствата цял живот той издава присъди: в живота — като съдия, в литературата — като сатирик. Но докато в съдебната зала е пледирал за „смекчаващи вината обстоятелства“ и е произнасял обвинителни речи, „пропиту повече с човешчина“, отколкото с „юридическа аргументация“, като писател нищо го виждаме да проявява злъч и пристрастност. Някои критици казват, че неговите литературни присъди са по-тежки и далеч по-сурови от ония на служителя в храма на Темида и те безспорно имат право. Макар и сурови, тия литературни присъди се отличават с голяма етичност и гражданска смелост. И ако все пак искаме да се убедим във висшата правственост на писателя Стаматов, необходимо е, след като сме се запознали с престъпленията на виновниците, призвани на съд, да проучим още моралните принципи, в името на които се произнасят присъдите.

В миналото неведнъж на Стаматов е приписвана философията на отчаяния песимист, дори на... мизантропа. „Стаматов е не по-прав и м песимист, пише Цветан Минков. Той не вижда развитието на живота и противодействието на творческите положителни сили в него“. (Вж. „Очерки по българска литература“, 1948). За мотиви на

подобни обвинения обикновено се използват някои отделни афоризми и изказвания, в които Стаматов „говори на едро“, прави „генерални“ изводи, служи си като големите писатели с хиперболични обобщения. И наистина „сентенции“ от рода на тази „Човек е най-лошото животно, защото е умен. По-хищен от вълка, по-хитър от лисицата, по-гаден от хиената“ ни дават основание да мислим, че той е „непоправим“ човеко-ненавистник. Но като вникнем по-дълбоко в сърцевината на творчеството му и като се запознаем с начина му на мислене, ще видим, че тези „сентенции“ са произнесени в момент на афект и гняв и не определят изцяло неговия мироглед. Буржоазните критици не могат да проумеят простата истина, че писателят разобличава не въобще живота, а „живота“ на буржоазния човек, не вечните истини, а съмнителните „истини“ на хора като Виряновци, не моралните устои на народа, а покварата на едно убого общество. В душата на Стаматов живее копнежът по един човечен и нравствен свят. „Стига сме наблюдавали, казва той, живота не в лицето, е под опашката! . . . Слънце, слънце!“ Тази мисъл на Стаматов ни напомня твърде много на онзи вик на Щастливеца, който, след като обезсмърти цялата пошлост на живота след Освобождението в образа на Бай Ганю — паметник на буржоазната безскрупулност, алчност и парвенющина — се провиква: „Светли, светли образи ни дайте! Задушаваме се в мрачната атмосфера, в която се движат само нравствени изроди“.

Други критици цитират други изказвания на Стаматов и по свой път се мъчат да докажат, че творчеството на писателя не е песимистично, дори както твърди един от тях било . . . оптимистично. В своята статия „Съдията и подсъдимия живот“ Вичо Иванов, като се опитва да ни убеди, че Стаматов е „художник на светлината и вярата в човека“, наивно възкликва „Какъв ентусиазиран оптимист!“ Най-често в подкрепа на тази теза се привежда мисълта на писателя: „Аз да бях песимист — щях да захвърля перото и само щях да живея, да любя“, както и една друга подобна негова мисъл: „Обвиняват ме в песимизъм, мизантропия. Аз съм влюбен, както не съм обичал ни една жена, в красотата, природата, в истината“. Можем ли да възприемем за абсолютно верни тези възражения на писателя, само затова, че са негови изказвания? Според мен — не. Истината, както винаги в изкуството, е много по-сложна и по-противоречива. Без да е мизантроп, без да е човеконенавистник, Стаматов на отделни места в своето творчество надава вопли на отчаяние, на мъка, дори на песимизъм. И това е лесно обяснимо, като хвърлим поглед върху жизнения път на писателя и проследим неговия мироглед.

На пръв поглед сатириктът е повече р у ш и т е л, повече о т р и ц а т е л, отколкото създател и творец. Но всъщност това е само на пръв поглед, защото истинският сатирик руши не за да задоволява своята разрушителна страст, а за да утвърждава един нов идеал, една нова истина. Какъв е идеалът на Стаматов?

Както вече видяхме, на младини, като офицер, той обичал шумните компании, гуляите, жените, но по-късно се уморил от живота, станал саможивец и започнал да пие до забравя, обикновено сам. Горд и недо-стъпен, в такива часове Стаматов е разговарял със себе си и никому не откривал своята злъчна душа. Някои предполагат, че причината за тази мъка е семейното му нещастие, други мислят, че е ранната смърт на единствената му дъщеря, а трети, по-мъдри, смятат, че причините са сложни и дълбоки. Стаматов не само е нямал приятели в живота, но е нямал и стабилни идейни позиции, здрави „опорни точки“, на които да се обляга

в дни на неволя и изпитание. Мнозина от неговите съвременници твърдят, че той бил аполитичен гражданин, който „не обичал да се меси в политиката“. Според мен това не е съвсем вярно. Аполитичен по отношение на партизанските политически борби, Стаматов съвсем не е бил аполитичен към пошлостта и злото в живота, срещу които цял живот се е борил дръзко с перо в ръка. Неговата гражданска съвест не е можела да търпи насилието и беззаконието над личността. Когато през 1926 г. Цанковите фашисти отнемат свободата на Антон Страшимиров, Стаматов, възмутен изпраща протестна телеграма до тогавашния министър-председател Андрей Ляпчев („Научих за арестуването на Антон Страшимиров. Възмутен. Пазете мозъка на България“); когато хитлеристките танкове нахлуха като лавина в Съветския съюз, Стаматов ходи из улиците и кръчмите „настръхнал“, „възмутен“, „сърдит“ и ругае всеки, който се олитва да му противоречи („Аз не съм болшевик, но ми е мъка, плаче ми се. . . Това е руска земя и те да я газят!“); когато фашистката полиция започва да арестува и ученици за „противодържавна дейност“, Стаматов кипи от негодувание („Ще подгонят устоите на държавата! Тежко ѝ щом се плаши от децата!“); а когато зад решетките на затворите и зад телените мрежи на концлагерите се изпращат редица писатели-антифашисти, Стаматов е обхванат от тъжни, песимистични мисли („Писателят. . . съвестта! . . . Нещастна съвест, обвързана във вериги, задущавана и изпращана в затвора, на заточение!“).

Дай боже да е имало в миналото повече такива „аполитични“ писатели като Стаматов, които през целия си живот да са били едновременно изобличители и съвести, обвинители и съдии на своето време!

Неподкупен и безкомпромисен гражданин, Стаматов не е бил обаче никога комунист и никога не е споделял марксистко-ленинската идеология. Още като студент в Цюрих, където по това време са били емигранти Ленин и Плеханов, той е избягвал да посещава събранията на „студентите левичари“. На това свое нежелание той е давал странен отговор: „Не отивам, защото се боя. От какво? Има хора, които се боят да се срещнат с някоя много красива жена. Предчувствие ли е, какво ли? Има стъпки съдбоносни. Предпочитам да ги отбягвам. Те биха могли да имат сериозни последици“. По-късно, като се прибира в България и работи в редица градове из страната и столицата, той също е стоял настрана от борбите на Комунистическата партия, макар че е бил близък приятел на Тодор Луканов, Койка Тинева, Георги Бакалов и с някои от тях е бил в преписка. А след като двама прогресивни писатели, симпатизиращи на марксистическите идеи, го назовават „свой учител“ в литературата, той им отговаря с два реда, не особено учтиво, троснато, по стаматовски: „Чужд ви съм, чужди ми сте. Различни схващания за живота, различни рецепти за злото“.

Но в същото време, макар да е смятал социалистите за „книжни войници“ и макар да не е вярвал в победата на Октомврийската революция, все пак Стаматов е нямал лошо отношение към многолетната борба на партията. Това личи от замисъла на новелата „Между Сцила и Харидба“, която е възнамерявал да напише през 1926 година и особено от повестта „На котва“, печатана след неговата смърт през 1948 година. В тази повест с ярка изобличителна сила писателят осмива ренегатството на един комунист, който след женитбата си се е превърнал на еснаф и е забравил великите идеали, за които довчера се е борил. Някога, пише писателят, героят не „можеше да заспи при най-малкото беззаконие на властта“ —

сега в „опропастена България спокойно хъркаше“; някога — беше „гръмотевица, вулкан“ — сега „дреме в Ленински уголок“, „по-кротък от опозицията“ и чете за „реформите на болшевиките“; някога — „мрачен бунтовник“, „отричащ царе“ — сега — „мижигурка, признаваща фелдфебели“. Вместо бурите и вълните на живота, вместо лютите схватки с враговете на работническата класа, героят се е сврял в тихото „пристанище“ на семейното благополучие, затънал е в еснафщина, спръл се е като параход „на котва“ и се е превърнал „на капка в локва“. С други думи, станал е човек, чийто девиз е „по-добре да бъдеш вечен кредитор, отколкото длъжник“.

Като на всички писатели критически реалисти общественият идеал на Стаматов е бил твърде мъгляв и неясен. Безукорно честен човек, той е воювал отчаяно срещу злото в името на абстрактната истина, абстрактната честност, абстрактната правда. Но това, разбира се, в никой случай не значи, че писателят е нямал морални принципи, в името на които е осъждал действителността. Не, Стаматов има своя истина за живота. И в тази истина трепти неподкупната съвест на един голям гражданин, на един даровит изобличител. Дори в най-мрачните страници на неговото творчество, написани с горчилката на отчаянието, се долавя хуманизмът на критическия реалист, изразен във формулата: „Аз търся човека. . . и обичам даже вас — затуй ругая“. Наистина, цял живот Стаматов не можа да намери човека, който диреше, но затова пък със злъч изливаше своята ненавист върху човекоподобните същества на буржоазния свят.

Аз съм съгласен с мисълта на Пантелей Зарев, че хуманизмът на Стаматов е скрит дълбоко зад песимизма и скептицизма на неговото творчество, че зад субективните схващания и едностранчиви сентенции тлеят човеколюбиви идеи.

Нямайки обаче здрави „опорни точки“ в живота, Стаматов се чувства в борбата срещу злото от сам, много сам, като малък остров сред огромен океан и затуй в отделни моменти изпада в отчаяние. Мрачни песимистични мисли кръжат около него и смуцават живота му. Навъсен и замислен, неговият смях е повече злъчен и нервен, отколкото смях весел, смях побеждаващ. „Всяка сатира, пише Луначарски, трябва да бъде весела. . . и зла“. Смехът убива не този, когото весели, а онзи, от чиито нелепости и пошлости произлиза. За да обясни тази своя мисъл големият съветски критик изтъква, че сатирикът се отличава от „сериозния“ публицист преди всичко по това, че иска да ни накара да се смеем над злото, да ни покаже, че то е жалко, смешно. . . Всичко това се прави с една единствена цел: да се почувствуваме силни и да повярваме, че без „особени усилия“ ще победим злото. Сатирикът обаче спечелва битката само в областта на идеите и, тъй да се каже, той е победител благодарение на своите високонравствени принципи.

Ако приемем тази мисъл на Луначарски за вярна, трябва да кажем, че смехът на Стаматов е „сериозен“ смях. Изглежда писателят вижда злото твърде страшно, твърде голямо и при битката с него става раздразнителен, духовитостта му пресеква, изпада в отчаяние. В такива моменти писателят губи чувство за всемогъщество и се съмнява в смъртоносната отрова на своите стрели, като че ли те не са потопени в кураре. Само така можем да си обясним защо в неговия злъчен смях се долавят на отделни места ту по-силно, ту по-слабо нотките на песимизма.

Има автори, които ни внушават със своите произведения едва доловими чувства, плахи настроения или скрити дълбоко в подтекста мисли. За да можем да възприемем обаче тези „подводни течения“, както ги нарича В. Ермилов, тези скрити мисли и тихи настроения, необходимо е да притежаваме чувствителни, неосгубели от живота сетива, които да трепкат като мембрана от най-слабия полъх, от най-нежния порив. Такова е например изкуството на съветския писател Константин Паустовски, който е един автор на почувството, на полунастроението, един тънък майстор на детайла и старинната гравюра, един художник на скръбните настроения и притъпената човешка болка. . . Но наред с тия художници има и други, които не обичат анемичните бои, не любят полусенките и затова предпочитат ярките хиперболични образи и високи тонове.

Всеки, който познава добре творбите на Стаматов, знае, че в тях има свръх изостреност, но няма хармоничност. Като че ли разказът представлява една развръзка, една кулминационна точка и нищо друго. Като че ли слушаме музикални произведения, написани само с високи тонове. Като че ли писателят започва действието от някакъв връх и продължава все по-нагоре към други върхове. В произведенията се описва не всекидневието, не делничността, а необикновения съдбоносен ден в живота и затова героите стигат до покрътителни падения на душата, до остри драматични конфликти. Стаматов издъбва своите герои на „кръстопътищата в живота“, когато една драма завършва, за да започне нова. В такива дни чашата на търпението прелива, героите не пазят равниво своите тайни и писателят с охота отключва „заклучените чекмеджета“. Като автор той се интересува повече от произшествията в човешкия живот, но не за да ги описва самоцелно, а да разобличава пороците, които са довели личността до тези необикновени случки. Повечето от неговите разкази започват с „гръм“ и „трясък“, или най-малко с нещо особено в живота на хората. Ето началните фрази на някои разкази, които ни въвеждат на право, без излишни „увертюри“ в събитието:

„Една заран, зад оградата на селската кръчма намериха труп“ („Голгота“).

„Петнайсет години те не бяха се виждали“ („Бивши Лермонтов“).

„Отдавна вече госпожите от местния полк бълнуваха за пикник и ето най-после многоочаквания ден дойде“ („Picknick“).

„Като никога той беше разположен и тананикаше“ („Изненадан“).

„Венски продължаваше да седи и не можеше да се отърве от една мисъл, която на излизане от клуба се вмъкна в главата му: или трябваше да намеря двадесет хиляди лева или да си пусна куршум в челото“ („Венски“).

Тази „неочакваност“, която подсказва остър конфликт, приковава нашето внимание още в експозицията. Има художници на човешката душа, които прескачат произшествията, маркират ги само с един-два израза, тъй като се интересуват най-вече от дните преди тях или от дните след тях. Бихме сгрешили обаче, ако помислим, че Стаматов е само писател на произшествието, на обикновената случка, че неговата цел е едва ли не да разказва само криминални истории. (Такива слабости можем да открием например в творчеството на Дамян Калфов, в което има произшествия, лекомислени фарсове, забавни оперетни ситуации, но няма дъл-

боки и ярки конфликти). Стаматов обича „съдебното дирене“, обича „следствията“ само дотолкова, доколкото това му дава възможност да анализира страстно, дори можем да кажем пристрастно, случилото се събитие и най-вече, за да се отдаде на своята стихия да изобличава, ругае и вика. . . Понякога обаче той се уморява от нервни напрежения, престава да анализира и като разказва на две- на три случката, насочва вниманието си в една единствена посока: да издири виновника и да излее върху му остроумиците на своето негодувание.

В разказите на Стаматов не само авторът е нервен и сприхав, но и героите му, и те изпадат в нервни кризи. Отношенията помежду им са изострени и ефектни — да, ефектни! — твърде преувеличени и театрално пресилени. Погледнете само техните жестове — един от друг по-вцепеняващи, по-ужасяващи, по-хиперболични:

„Като осъден на смърт тя впи поглед в него.“

„Като ранен тигър Абаров се хвърли.“

„усещаше земетресение под краката си.“

„... стои на развалините на целия свят.“

„Да бяха я съблякли гола след пладне на улицата — не би усетила такава погнуса“ и т. н.

Когато героите са в такова възбудено първо състояние и се чувствуват като „осъдени на смърт“ или когато са обладани от драстични мисли и усещат под нозете си „земетресения“, всичко, което ги обкръжава, се пречупва през тяхната субективност, загубва своите реални очертания и придобива хиперболична острота. Понякога дори обстановката и пейзажа, ако са били в началото възхитителни, след време загубват своята красота („Ако го кажа — чудният пейзаж ще замирише на гробища“), а друг път — обратно — ако са били делнични, стават празнични („Денят обикновен — за него празник“). Тази емоционална яркост и театрална ефектност Стаматов поддържа с резки антитези, които изострят мисълта му и я правят контрастна. Подобно на карикатурист той работи с к о н т р а с т и, чиято изразна сила е внушителна, макар че понякога става претенциозна. В тези противопоставяния се проявява отчетливо злъчната мисъл на автора, винаги подчертана и заострена. Представете си „весел Вавилон“ и сред него герои със „страшна душевна мъка“, „високи, внушителни здания“ и до тях хора „като бубулечки“, оптимизмът да върви „под ръка“ с пессимизма, Аня — която прилича на „нежна пролетна мелодия“ и Луиза — която „заглушава всичко наоколо си“ като „Вагнеров оркестър“. . . Може би някой ще възкликне: какви внушителни антитези, какви замайващи контрасти! Наистина те извисяват мисълта на писателя до една хипербола, до един в и к, така че и глухите да могат да го чуят, но в същото време, повече или по-малко вместо да ни поразяват със своята мащабност ни уморяват и оглушават с к р я с ъ к а си.

В нашата проза с контрасти си служи и Михалаки Георгиев, но при него те са подчинени по-дълбоко на главната творческа идея в разказите и изразяват една характерна черта от мирогледа на автора. Както е известно, цялото творчество на този регионален белетрист е изградено на антитезата между миналото и съвременността, между доброто старо време и настоящето, между патриархалността и новата действителност след Освобождението. Горещ привърженик на стария отколен морал, Михалаки Георгиев търси своя идеал в нравствеността на вчерашния ден и в същото време страстно воюва срещу „новите“ икономически по-

рядки на буржоазната действителност, които безжалостно разрушават старите.

У Стаматов контрастите имат за цел преди всичко да изострат външната, да я направят дръзка и суперлативна. Във всеки разказ се долавя натрапчиво една главна мисъл, една основна теза (най-вече изобличителна), на която е построен сюжетът. В този смисъл Антон Страшимиров нарича Стаматов „писател на тезата“ и в това определение се съдържа известна истина. Почти винаги тази акцентираност и императивност преглушават нюансите и полутоновете. Чувствата и мислите на Стаматов са премного ярки, премного силни: ако е нравствено падение — ще е падението на Линовски, ако е безхарактерност — ще е безхарактерността на Паладини, ако е честност — ще е болезненото самоубийство на Венко и т. н. Стаматов никога не се интересува от нюансите на едно чувство, от полутоновете на един тон, от отсенките на една мисъл, тъй като на своята палитра има само основни бои. В неговия хаплив, злъчен език няма да срещнете условните фрази „може би“, „като че ли“, „по всяка вероятност“, „навярно“, „бих искал“, а ще видите драстичен рисунок и нервна възбуденост. На едно място авторът пише „Среда няма за Паладини“ и според мен това е една автобиографична мисъл. Автор на Крайните съждения, той непрекъснато абсолютизира своята мисъл и по този начин я лишава от отсенки и нюанси.

Както вече видяхме, Стаматов е мрачен, скептичен дух, който отрегва мигновено, без много-много да се замисля, с един категоричен артистичен жест. На този жест може да се завижда. За всичко в живота той има готови отговори, дефиниции и прилича на човек мислил по въпросите за които разговаря дълго време преди това.

„Що е артистка? Талант — може би — не човек.“

„Що е провинция? — Мръсна, мързелива слугиня, която зад гърба одумва господарката“.

Това са готови отговори, родени може би импулсивно, които претендират за категоричност, а много пъти и за непогрешимост. „Изобщо, пише Константин Константинов, неговите схващания — и в политиката и в психологията на човека — бяха в повечето случаи формули, с които той сякаш се бе родил.“ Неотстъпчив и упорит събеседник, Стаматов не познава съмненията и хамлетовите терзания на душата. За него в живота няма полуистини — има истини, няма полурешения — има решения, нещо повече дори: няма истини — има само една истина, няма решения — има само едно решение.

И тъй: Стаматов е един писател на острата фраза, на острото чувство, на острата мисъл. Неговата проза има замах, има интензивност, няма белетристична плътност, няма богат подтекст. Като че ли всяка дума писателят е изговорил на твърто, отсечено, за да направи впечатление, за да се запомни. Аз не познавам друг наш белетрист, който да пише толкова акцентирано и „безапелационно“ с разредка или само с курсив. Стаматов има своя пунктоация. Неговите тирета, тези прословути стаматовски тирета, които навярно уморяват словослагателите, създават напрегнати паузи, мигновени затишия, след които следват гръмотевични фрази, нещо като затишие пред буря. („От бог правим животното, от животното — тире — бог“; „Любов, вяност, дълг — тире — празна реклама; „Бракът — тире — лотария“). Острата мисъл на Стаматов дължи много на тези енергични паузи, които предхождат големи, ярки, силни метафори и наподобяват мъннии.

Стаматов е нахвърлил образите на два типа фейлетонисти: единият — Карнолев — „лае“, „хапе“, но „много шум дига“, другият — Вирянов — „хапе, без да лае“.

Стаматов прилича на първия.

6

Както навсякъде другаде, така и в разбиранията си за стила, Стаматов прояви своя краен писателски темперамент, като превърна едно качество в слабост, а след време, за да бъде оригинален, обяви слабостта за своеобразие. Той стана роб на своите изисквания за краткост и доведе лаконичността до абсурд. Лапидарният афористичен стил на Стаматов е будил винаги оживени спорове и пристрастни оценки от страна на нашите литературни критици. Едни са наричали този стил „енергичен“ и „брутален“ (Симеон Радев), други са го характеризирали като „епиграмен“ (Владимир Василев), трети са го определяли като „език на репликата, схватката и двубоя“ (Иван Мешков), четвърти са го сравнявали с „удар на камшик“ (Георги Цанев), пети са го назовавали „телеграфен стил“ (К. Константинов), шести са склонни да мислят, че авторът е предпочитал лапидарната фраза от „страх“ да не се „забърка“ в богатите форми на българския глагол (Стилиан Чилингиров), седми са го оприличавали на „задъханото говорене на човек, който е тичал, за да ни съобщи нещо важно“ (Веселин Ханчев) и т. н.

Обикновено за този стил се говори като за нещо завършено и неизменно и не се посочва достатъчно убедително неговото развитие, а по-късно и явен упадък. Първите разкази на писателя са написани много белетристично, с интересни подробности, със задълбочени анализи, с детайли и наблюдения, дори можем да кажем, колкото и парадоксално да звучи, с известно многословие. Прочетете например началото на разказа „В миши дупки“ и вижте колко подробно писателят е описал живота на една малка столична уличка, обхваната от вечна дрямка, в която няма ни хладни бирарии, ни оживено движение:

„Улицата, посеща името на един от нашите царе, като никога е заспала, при все че часът е седем вечерта и из другите улици насам-нататък вървят хора, като търсят бирарии, за да могат да седят спокойно до масичките и под звуковете на музиката да допълнят с мечти празнините на живота. Мъничката улица гачели чакаше погребението си, почти на всичките къщи прозорците бяха затворени, пердетата спуснати и ни една човешка фигура не се мяркаше в сънливо изражение зад тях, за да види дали е хубаво времето за разходка, ни една нежна ръчица не отдръпваше кокетливо завесите, за да се покаже на минавачите с цел моментално да скрие полуоблечената си снага. Даже слугините до портите не смееха на високо да изкажат чувствата си на застаналите до тях войници и бързаха да се съгласяват на разни предложения да не би госпожите им сърдито да ги извикат от улицата“.

Този начин на писане, без нови редове, без познатата ни скоклива, отривиста мисъл, която подскача пъргаво като пружина, като че ли не е на Стаматов; като че ли някой друг, по-спокоен и сравнително по-бърбив автор е писал тези първи разкази и очерци. С годините писателят се отказва от този „описателен“ начин на разказване (макар никога да не е бил негов истински представител) и започна да пише стегнато, лаконично, с една необичайна за нашата битова проза пестеливост на изразните сред-

ства и синтетичност на рисунъка. Като замествахше описанията и поддържаша афоризми или с нещо подобно на афоризми, той постигна значително повествование.

Афористичният начин на писане предполага голяма находчивост, игриво въображение и искрящо остроумие — качества, които Стаматов притежава. Вместо да разказва подробно какво преживява даден герой, Стаматов съкращава цяла страница с един афоризъм; вместо да опише надълго и нашироко дадена сюжетна ситуация, той я замества с една ходлива фраза; вместо да анализира задълбочено своите преживявания, той си служи с лаконични остроумици. В нашата литература стилът на Стаматов, заедно с този на Светослав Минков, е едно интересно, може да кажем „куриозно“ явление, тъй като в това отношение ние нямаме традиции. Ироничната афористична фраза на Брехт, за да не говорим за дълбоката оригинална мисъл на Шоу, са непознати в нашата проза и драматургия. Афоризмите на Стаматов не тежат с особена мъдрост, нито се отличават с кой знае каква дълбочина. Онова, с което те блесват, е пак резкостта на обобщението и претенциозността на сентенциите. Наистина, те не са една загадка, един словесен ребус, който трябва да претърсим, за да разберем, но в същото време те не са и отломъци на една изключителна мъдрост. Находчивата остра мисъл на автора често става до крайни субективни съждения. Когато той пише „човек е на благодарен живот“ или в „Народното събрание“ са „влизали толкова хора и ние един човек“ ние веднага противопоставяме на тези пристрастни съждения нашите естествени възбуждения. Но дори и в тези случаи, когато афористичните мисли са толкова „обобщителни“, че ни смущават със своя категоричност и необективност, те пак са любопитни преди всичко с това, че и тук писателят е верен на себе си. Неговата сприхавост, неговата пристрастност винаги се изливат в саркастични фрази по-силни и по-резки, отколкото трябва да бъдат. Стаматов губи чувството за мярката, затова гневът му не знае граница.

Този хубав стремеж към лаконизъм и художествена пестеливост обаче Стаматов превърна в страст и много естествено стана неубедителен и маниерен. Неговата грижа за фразата се изразяваше най-вече — до единствено — в съкращение. „Докато една моя работа, казва той на един журналист, стигне до читателя, преминава през три преработки: Отначало написвам произведението по-дълъжко, после го съксявам... до толкова, че да бъде достойно за бял свят“. Ценността на една творба е краткостта. Превърнал тази мисъл в догма, не е чудно, че в края на своя живот той стигна до един схематичен език, в който нямаше вече нищо освен афоризми, най-хубавото в неговата саркастична фраза. Неусетно въпросът за стила се превърна във въпрос за съдържание. Писателят гледаше света сякаш през прозореца на влак или през стъклата на автомобил бил и всичко бягаше пред очите му подгонено в хаотична бързина. Върху един от неговите разкази, който носи заглавието „С автомобил“, е написан точно по този начин:

„Лети. . .

През прозорците се мяркат хора, като стада в полето, край хвърчен трен.

Нищо интересно — всичко познато, тяхно, софийско, обръгнато:

Спира. . . влиза. . . излиза. . .

Сяда. . . пак слиза. . .“

И никак не е чудно, че животът в този разказ, както и във всички други от неговата последна книга „Прашинки“, е твърде схематичен и ескизен. Произведенията са олекнали толкова много откъм съдържание, че наистина приличат на „прашинки“, съвсем въздушни и безплътни. Писателят пише с лаконична превзетост: тръгнах, точка, отидох на кино, точка, срещнахме се, точка, говорихме, точка, сбогувахме се, точка и т. н. С този маниерен рисунок животът се изобразява п у н к т и р а н о и прилича на скица, рисувана с чертички. Цялостен образ няма, а има само фиксажи, които ни напомнят за черновка, за ескиз. Като че ли пред нас не стоят завършени разкази, а ръкописните схеми и бележки на писателя, дявол знае как откраднати от писалищната му маса. Може би Стаматов разчита на нашето въображение. Може би той иска да бъдем неговии „съавтори“, които да обогатяват схемата с фантазията си. Уви! Колкото и да се мъчим да допълним тази скица с въображението си, тя все пак ще си остане скица, защото не можем да напълним със съдържание „празните места“ между отделните фиксажи. Цедилката не се пълни с вода. Стаматов движи действието бързо, динамично, но не изобразява живота в неговата непрекъснатост, а се спира на отделни моменти, които само маркира, набелязва, фиксира и създава у читателя впечатление за разпоясанаост. Това пунктирано изобразяване не събужда у нас асоциации и затова на последна сметка си остава не художествено отражение на живота, а оголено повествование, бледа проекция, схема.

Ако трябва да си послужи с любимото художествено средство на Стаматов — контраста — за да подчертая по-ярко своята мисъл за лаконичността, бих взел за пример отново творчеството на Михалаки Георгиев. Този писател-портретист, който е характерен според думите на Вазов с две „редки“ ценности, — „правдиво изобразяване на живота и хуморът“ — притежава и една слабост: битовизъм и описателство. Той обича да описва надълго и нашироко своите герои, да разказва бързо за незначителни неща, да прекъсва разказа и да вмъква в него все нови и нови подробности, да ни отвлича вниманието в странични сюжетни линии. Един обикновен поздрав между две съседки авторът описва на цяла страница и това представлява безспорно една характерна битова подробност от нашия живот. Една от жените започва да задава въпроси, които приблизително имат такъв характер: „Какво си чините в къщи? Какво ти чини Пешо? Здраво ли е? Чалтисва ли? Печели ли? А какво ти чини Стоянчо? Слуша ли те? Ходи ли на училище? А какво ти чини Елка? Здрава ли е? Учиш ли я да шие, да плете? Слуша ли те? А какво ти чини малкото? Какво беше, момченце ли или момиченце? Как го кръстихте? Почна ли да погрестъпва? А още какво си чините?“ Другата съседка отговаря търпеливо на всички въпроси и след това на свой ред задава подобни: „А ваша милост как сте како Цвето? Какво прави бае Георги? Здрав ли е? Държи ли се? Какво ти чини Петър? Какво ти чини Мария, Катерина, Косто, Михалаки, Еленка? Па още какво си чините в къщи, харно ли сте?“

Изглежда, че тук стрелките на часовника се движат бавно и дните текат мудно. И това се дължи не само на бърливостта на писателя, но още и на средата, която той изобразява. Шеметната бързина на съвременния град, с динамиката и ритъма на модерния човек, с тревогите и напрежението на живота, с грохота на трамваите и моторните коли са непознати на това далечно старо време. Някогашният селски човек, за когото отиването в града е било цяло събитие, е живеел заседнало, мудно

и затова при него слънцето е залязвало по-късно, за да изгрее и по-рано. Неговите впечатления са били малко на брой, ала затова пък са имали по-траен характер. Днешният съвременен човек, който е съвременник на ракетите, на космическите скорости, на възделените мечти на човечеството, живее много по-динамично и интензивно. Той е в своята среда и в същото време чрез радиото, телевизията, телефона, пресата е навсякъде по света. За един ден неговите впечатления са много по-богати от тези на някогашния селски човек, но затова пък много по-мимовидни.

Съвременният читател иска по-синтетично, по-условно изкуство, изкуство, което загатва, подсеца, дава живот на асоциациите, подхранва въображението, но в същото време няма нищо общо с оголеното, схематично повествование.

Най-добрите разкази на Стаматов, тези като „Паладини“, „Врянов“, „Малкият Содом“, „Вестовой Димо“ показват превъзходните качества на неговия стил. Тук няма схематично повествование, няма пунктирано изобразяване. Тук има синтетичен разказ, устремена ярка мисъл, макар и не много нюансирана. Пръв в нашата литература Стаматов обяви война на описателството, една коварна болест, свързана с юношеството на нашата проза, от която за съжаление все още боледуват някои прозаисти. Вместо дълги описания, вместо ненужни битови картини, вместо фолклор и етнография, в най-добрите си образци той създаде стегнат, синтетичен разказ, изграден на репликата, диалога и афористичната експресивна фраза.

★

Находчиво един литературен критик нарече Стаматов — атентатор. И наистина: той е атентатор срещу буржоазния морал, атентатор срещу царската военщина, атентатор срещу бюрократизма и корупцията на „чиновническа България“, атентатор срещу моралните устои на буржоазния свят. И много естествено, този „рушител“, този „отрицател“ беше държан „под арест“ от българската буржоазия. Тя не го обичаше. И как можеше да харесва един сатирик, който се опитваше да смъкне дръзко маската от нейното лице.

Дълго време около името на Стаматов се пазеше гробно мълчание: литературната критика се големееше. Едва през 1904 г. между Стефан Минчев и Петко Росен започва малка полемика, в центъра на която стои творчеството на писателя. Единият пише: „Стаматов е художник“, другият възразява: „Не, Стаматов е сатирик“, първият твърди: „Стаматов е белетрист“, вторият опонира: „Не, Стаматов е публицист“. Няма да се впускам в подробностите на този спор, който като много български полемки се изражда в заядливи закачки и накрая остава неразрешен, но бих желал да отбележа, че истината не стои изцяло зад нито една от спорещите страни, а кръжи ту към единия, ту към другия опонент. В своята дълбока същност обаче спорът се свежда главно до един въпрос: белетрист ли е Стаматов?

След две години високомерно и превзето на този въпрос отговори литературният олимпиец д-р К. Кръстев в студията си за писателя, печатана в книгата „Стари и млади“, която студия трябва да признае, ме ядосва със своята естетическа претенциозност и зле разбрана литературна изтънченост. С два пръста естетът-критик взема разказ по разказ и като ги обявява за вестникарски произведения, пренебрежително за-

хвърля тези „бодили“ извън границите на българската художествена словесност. Той обявява Стаматов за „най-големия вестникар между белетристите“, който няма „никакъв стил“ и затова пишел „небрежни протоколни работи“ с една „достойна за оплакване несериозност“. Малкото полуистини, които има в статията на д-р К. Кръстев са доведени до абсурд и естествено се превръщат в неистини. Литературният критик е погледнал творчеството на писателя само откъм неговата негативна страна и, което е по-важно, с увеличителното стъкло на своя монокъл. По този начин недъзите са станали ужасяващи хиперболи.

Цял живот Стаматов остана самотник в българската литература и никога не се е радвал на голяма популярност. В някои статии, карикатури и епиграми дори са го наричали „затулен художник“, „забравен писател“, „непопулярен автор“ и т. н. Острата саркастична усмивка на Стаматов и неговият хаплив език никога не са се правили на хората. Затова не е чудно, че когато талантливият писател затвори очи в най-голяма мизерия, изоставен и забравен от всички, до неговото вечно жилище са дошли да го изпратят само 35 души, другари и почитатели. Българската буржоазия не можеше да понася гордата саркастична ирония на този честен човек, който никога в живота си не е направил компромис със съвестта си и чиято сатира плющеше като оглушителни плесници върху лицата на самонадеяните господари на живота. Открай време избличените не са обичали своите избличители. Нима лютият сатирик Стоян Михайловски имаше по-добра участ? Нима благородното любвеобилно сърце на Алеко Константинов не беше пронизано от зловещия куршум на неговия герой? Нима язвителният хумор на Михалаки Георгиев в неговите фейлетони и статии не го вкараха зад решетките на Черната джамия, а след това го доведоха до срамно, окаяно съществуване?

Буржоазното общество се „отплащаше“ на своите разобличители по един позорен начин, но то не можеше с никакви средства да заглуши техния язвителен смях. . .

Злъчният спривав смях на Стаматов и до днес звучи в нашите уши. . .

Със своя мрачен прозорлив поглед Стаматов виждаше буржоазния свят като Аркадия, построена върху „гърлото на вулкан“.

И този вулкан — две години след смъртта му — изригна и помете „идилията“ на стария свят.